

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

134:2 • 2014

Nationalismen–nordismen 5–0

SAMUEL EDQUIST* *Uppsala universitet*

Henrik Åström Elmersjö, *Norden, nationen och historien: Perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919–1972* (Lund: Nordic Academic Press 2013). 467 s.

Henrik Åström Elmersjö behandlar i sin avhandling föreningarna Nordens läroboksrevision från 1919 till 1972. Den uppkom utifrån en bakgrund av växande kritik av nationalistisk och konservativ historieskrivning om krig och kungar. Nu skulle nationalismen i läroböckerna skärskådas och fientligheterna mot andra länder uppmärksammas. Åström Elmersjö studerar vad som hände när detta sattes i verket. Genom att använda ett källmaterial där diskussioner om historia tydliggörs, vill författaren lyfta fram de enskilda aktörernas roll för att förhandla fram en viss beskrivning av historien. Åström Elmersjö menar att detta tillvägagångssätt till stor del saknats i historieforskningsfältet, där det främst varit fokus på övergripande diskurser.

Det första revisionsprojektet drogs igång i Norge 1919 efter förfäran över hur svenska böcker behandlade unionsupplösningen 1905. Efter ett 1920-tal med spridda skurar på granskningsområdet togs en mer organiserad ansats i början av 1930-talet, då en gemensam kommitté konstituerades med medlemmar med gott akademiskt och politiskt rykte. I varje land utsåg föreningarna granskande fackmän som bildade grunden för permanenta facknämnder. En total genomgång av läroböcker gjordes 1933–1935, och sedan företogs en kontinuerlig granskning under 1950- och 1960-talen. Man beslöt dessutom tidigt att publicera gemensamma böcker i frågor som visade sig särskilt svåra att kompromissa kring, i serien *Omstridda spörsmål i Nordens historia*.

Åström Elmersjö säger sig anknyta till tre delvis överlappande forskningskontexter: utbildningshistoria, historiedidaktik och identitetspolitik. Den förstnämnda utgör det empiriska föremålet för analysen, medan de

* Fakultetsopponent; docent i historia

två senare rör det huvudsakliga analysobjektet, nationalism genom historieförmedling. Den egentliga undersökningen görs i två skilda delar, först en organisationshistorisk analys som behandlar föreningarna som sådana, arbetet däri och ingående aktörer, och sedan en idéanalys av den historia man ville förmedla eller förhindra.

De formella aspekterna av avhandlingen fungerar mestadels mycket bra. Språkbehandlingen är utmärkt, korrekturfelen lovvärt fåtaliga och mina stickprovsundersökningar av citat och fotnotshänvisningar visade inte på några felaktigheter. Jag kan dock känna mig lite obekvämd med hemmasnickrade förkortningar av arkivinstitutioner – RAM är exempelvis ett datorminne, inte Riksarkivet Marieberg. Det för läsaren lite omständliga greppet att placera fotnoterna efter huvudtexten – dessutom utan anvisningar i sidhuvudet – kan dock knappast författaren lastas för, utan är förstås betingat av förlagens rädsla för sådant som luktar akademiskt.

Dispositionen är tydlig, både vad gäller avhandlingen som helhet och inledningen, där övergripande syfte, teori och metod paras ihop med redogörelser för mer jordnära företeelser som historisk bakgrund och forskningsläge. Åström Elmersjö använder sig av många teoretiska och metodologiska verktyg, och han gör en relevant uppdelning så att dessa diskuteras mer övergripande i inledningskapitlen, medan närmare detaljer behandlas i anslutning till själva undersökningsdelen.

Några otydligheter finns när författaren ska formulera de vetenskapliga utgångspunkterna kring sin studie. Olika begrepp som "problem", "syfte" och "fråga" används lite överlappande på olika ställen, och i något fall formuleras samma term på skilda sätt (s. 14, 27, 39–41, 289, 304). Detta förändrar inget i sak; om läsaren bara pusslar lite så framgår det att Åström Elmersjö skiljer mellan två övergripande vetenskapliga syften. Det första och mer teoretiska handlar om hur historieskrivning förändras, och där författaren betonar valet av enskilda aktörer som undersökningsobjekt. Föreningarna Norden är alltså ett prisma för att förstå något större. Åström Elmersjö menar dock också att prismet är intressant i sig, varför det andra huvudsyftet är att utveckla kunskapen om den nordiska rörelsens historia.

Den organisationsteoretiska ansatsen

Den första delen av undersökningen är organisationshistorisk. Fokus ligger på de inblandade aktörerna och hur dessa organiserades och rekryterades över tid. Åström Elmersjö gör en noggrann genomgång av de personer som ingick i facknämnderna och finner några gemensamma drag. De speglade *inte* de historiografiska motsättningarna inom respektive land. Det fanns en viss dragning åt det nationalistiska hållet och kopplingar till huvudstädernas lärosäten men mycket lite dragning åt folkskoleväsendet. Överlag rädde

kontinuitet över tid: samma personer kvarstod eller så nyrekryterades deras lärjungar. Dock skedde en omsvängning mot slutet av undersökningsperioden med fler medlemmar som representerade lärarutbildning snarare än forskning. Gemensamt var att ytterst få var kvinnor, mindre än 1 procent om man räknar på medlemmarnas totala tid inom nämnderna. Medelåldern var hög. Som Åström Elmersjö konstaterar antyder urvalet att "det var den äldre generationens försvar av en konsensusorienterad nationell historia som kom till uttryck i revisionen" (s. 109).

Åström Elmersjö använder uteslutande skriftligt källmaterial: huvudsakligen historieböckerna och arkiven efter föreningarna Norden och vissa inblandade personer. Han betonar att det finns problem med materialet, inte minst om man, som han vill, kartlägga vissa inre mekanismer, då man måste ha "ett källmaterial som visar de mer informella reglerna och medlemmarnas status i förhållande till varandra, till exempel en brevväxling mellan ett antal personer". Det konstateras dock att sådant material oftast saknas om undersökningen inte handlar om samhällets övre skikt (s. 43). I boken diskuteras dock inte möjligheten av att använda sig av intervjuer, vilket kunde förefalla möjligt, åtminstone för skeenden under undersökningens senare del. Den förklaring som gavs under disputationsakten är dock fullt rimlig och knyter an till aspekter som tidsåtgång, svåra källkritiska problem samt att det bara skulle fungera under en del av perioden. Detta hade gärna fått skrivas ut även i boken.

På mer teoretisk nivå tar Åström Elmersjö bland annat sin utgångspunkt i nyinstitutionell organisationsteori, främst representerad av Paul DiMaggio och Walter W. Powell. I denna skola betonas hur organisationer formas av sin omgivning snarare än som ett resultat av inre mekanismer i organisationerna. Framför allt använder Åström Elmersjö begreppet institutionell *isoformism*, för att analysera varför institutioner tenderar att likriktas när de interagerar med sin omgivning. Han finner exempel på *mimetisk* isoformism där man enkelt uttryckt härmar andras tillvägagångssätt, särskilt i tillstånd av osäkerhet, och *normativ* isoformism där organisationer likformas på grund av inblandade grupperns professionalisering. I inget av fallen beror således organisationsförändringarna på någon inre rationalitet eller principiell idé. Även om Åström Elmersjö inte använder begreppen särskilt ofta (s. 134, 139–142, 289 och 293, bland annat rörande själva idén att ömsesidigt granska), så är det tillräckligt för att tydligt visa på deras fruktbarhet även inom historisk forskning.

Åström Elmersjö gör dessutom en mindre nätverksanalys för att kartlägga kopplingar mellan institutioner och aktörer. Här knyter han an till Pierre Bourdieu och grupperar olika aktörer med hjälp av begrepp som "kulturellt kapital" och "karriärkapital". Genom att titta på aktörernas sociala tillhörig-

het över tid visar han att andelen forskare minskade mot slutet av epoken. Att det inte förs någon egentlig diskussion kring begreppsapparaten, som hämtas från några få sekundärreferenser, kan förlåtas eftersom det ändå är en ganska liten undersökning (s. 75f., 135ff.).

För att begreppsliggöra analysen av historiekulturerna och deras koppling till maktförhållanden använder sig Åström Elmersjö vidare av Antonio Gramscis hegemonibegrepp. Med det vill författaren betona betydelsen av förhandlingar, där hegemonin på olika sätt försöker inordna alternativa krafter inom sig. Det råder ingen tvekan om att Åström Elmersjö åskådliggör hur dominerande och alternativa sätt att skriva nordisk historia faktiskt bröts mot varandra och diskuterades. Han använder dock hegemonibegreppet på ett sätt som är mycket vanligt, men där centrala delar av Gramscis eget tänkande kommer bort. Hegemoni blir nästan uteslutande en fråga om idémässig dominans, snarare än ett i grunden politiskt och socioekonomiskt maktinnehav där förvisso ideologi och kultur spelar stor roll. Det som Åström Elmersjö beskriver som kamp mellan hegemoni och mothegegoni – exempelvis freds rörelsen – tror jag Gramsci själv skulle beskrivit som delar av en sorts omförhandling inom en och samma maktägande hegemoni, där 1800-talets auktoritära idéer avlöstes av 1900-talets demokratiska.

Den idéanalytiska ansatsen

Åström Elmersjö betonar att historieskrivningen – även den akademiska – är en del i en "historiekultur" som utgörs av "betydelsebärande berättelser" med bland annat ideologiska budskap (s. 32). När han går vidare drivs han av en vällovlig strävan att verktygen för studien ska vara konkreta och möjliga att operationalisera. Särskilt fruktbart blir detta när Åström Elmersjö använder sig av Jörn Rüsens modell med tre historiekulturella dimensioner; en estetisk, en politisk, och en kognitiv. Genom det stannar inte analysen vid att historieskrivning har en maktaspekt, utan att denna samspelar med vikten av att historieskrivningen anses vara *riktig* och att den framförs på ett tilltalande sätt. Detta samspel är förstas särskilt uppenbart i samband med skolornas historieböcker.

Samma strävan efter konkretion präglar Åström Elmersjös sätt att ta sig an nationalismforskningen, som är särskilt relevant i den historieförmedling han studerar. I redogörelsen för nationalismteorier utgår Åström Elmersjö främst från den klassiska debatten mellan primordialism och modernism, vilken ju egentligen inte alls är aktuell för en studie som behandlar 1900-talet. Här kunde man kanske velat se mer diskussion utifrån verk som tagit sig an den "redan färdiga" nationalismens reproduktion.¹ Detta påverkar dock

1. T.ex. Michael Billig, *Banal Nationalism* (London 1995).

inte så mycket själva analysen, vilken utgår från en verktygslåda anpassad för studier av nationalismen som den faktiskt ser ut, inte av hur den uppstod.

Framför allt nyttjas en modifierad version av Anthony D. Smiths typologi över motiv inom nationella myter. Sex sådana typer används: ursprung, migration, frigörelse, guldålder, nedgång och återfödelse. Smiths motivtyper är ett välfunnet hjälpmedel för att strukturera analysen av vad som hände när de nordiska nationella myterna bröts mot varandra, i samband med granskningarna och *Omstridda spörsmål*. Här använder sig Åström Elmersjö också av begreppsparat *överlappande* och *isärhållna diskrepanser*, vilket han själv formulerat för att hantera de konflikter och krockar som uppstod mellan de olika nordiska historieskrivningarna. De överlappande diskrepanserna uppstod när de aktuella skeendena var viktiga element i två eller fler myter, till skillnad från de isärhållna där någonting var centralt endast i en myt.

Åström Elmersjö hävdar att han inte haft någon förhandsvald metod för idé- eller diskursanalysen, utan att han i stället valt analysverktyg efter att ha först ha läst igenom materialet. Det gäller både konkreta frågor till materialet och valen av analysverktyg – såväl de självformulerade som dem han hämtat från andra. Tillvägagångssättet påminner delvis om *grounded theory*, enligt vilken man förutsättningslöst ska gå igenom ett material och finna mönster och kategorier däri. Detta är en ärlig och sympatisk framställning. Många fler gör antagligen så i praktiken, även om de formulerar sig som om de utgått från en viss teori som producerat analysfrågorna.

I sin analys redogör Åström Elmersjö ingående och med många spännande exempel för hur de olika nordiska historieuppfattningarna bröts mot varandra. Några teman var särskilt problematiska, inte minst de överlappande diskrepanserna. Beskrivningarna av skeenden under de tider då de nordiska länderna befann sig i union eller på annat sätt var förenade med varandra ledde inte oväntat till problem. Särskilt brännande var de tidigmoderna epoker som var "storhetsperiod" i Danmark och Sverige med nedgångsperioder i övriga nationers självbilder. Här handlade det mycket om att kompromissa och att släta över de främsta konflikterna.

De isärhållna diskrepanserna yttrade sig gärna i att en viss nations representanter kände sig förmädda då övriga länders historieförmedling ignorerade eller underbetonade det som ansågs vara viktigt för dem. Exempel på det är Danmarks konflikter med Tyskland om Sønderjylland/Schleswig, liksom förhållanden överlag i Island, Finland och Norge under de epoker då dessa inte var eller ansågs vara egna riken eller stater. Åström Elmersjö visar att de isärhållna konflikterna överlag var lättare att hantera än de överlappande – i den mån det över huvud taget uppstod konflikt om dem, som när norska historiker vidhöll att de forntida islänningarna borde karaktäriseras som norrmän.

Åström Elmersjö bevisar med all önskvärd tydlighet att nordismen inte på något sätt avsåg att ersätta de nationella myterna. På sin höjd blev den en sorts tilläggshistoria – den nordiska dimensionen togs med när den kunde komplettera den redan nationella. Inte ens för skeenden under äldre stenålder kunde man enas om att tala om något gemensamt nordiskt snarare än nationellt (s. 186–187).

Här förenas också resultaten i de organisationsteoretiska och idéanalytiska undersökningsdelarna. Strävandena att förhandla och komma överens snarast stärkte de gränslinjer man organiserades efter. Revisionen blev en sorts nationell kamp som cementerade de nationella historierna – vilka i realiteten var respektive lands dominerande historieskrivning. Det som var "omstritt" i bokserien *Omstridda spörsmål* var sådant som man var oense om på nationell basis, vilket hanterades genom antingen kompromisser eller att de olika nationella versionerna presenterades parallellt.

Ideologi, sanning och didaktik

Genom att använda Rüsens typologi visar Åström Elmersjö tydligt att om inte historiekulturens politiska och/eller estetiska dimensioner var tillgodosedda hade det rent kognitiva innehållet inte så stor genomslagskraft. Om oppositionen mot en rådande dominerande historieskrivning tockades främst som en inomvetenskaplig debatt, kunde det leda till att den ignorades. Åström Elmersjö konstaterar att den estetiska dimensionen då fick försteg framför den kognitiva: "läroböckerna i historia skulle förmedla en berättelse och inte ägna sig åt att återge och förklara inomvetenskapliga debatter" – som när bröderna Weibulls kritiska medeltidshistoria avfärdades (s. 207).

Tänkvärt är också att en "sann" historieskrivning hade svårt att påverka den gängse historieuppfattningen om den inte förmedlades brett och tillgängligt. En alltför vetenskapligt betonad historia blev lätt något man helt enkelt inte tog till sig. Åström Elmersjös tydligaste exempel är filologen Hallvard Magerøys genomgång av problematiken kring Islands äldsta historia i volym 3 av *Omstridda spörsmål* (1965). Den fick i stort sett inget genomslag, eftersom han utgick från ett synsätt som då kommit att dominera inom akademien, där man inte längre uppfattade frågor om länders och nationers *ursprung* som relevanta. Den gamla stridsfrågan om det äldsta Islands "isländska" eller "norska" karaktär fick därmed inget tydligt svar.

Än mer visar Åström Elmersjö att många professionella historiker länge stod på den bromsande sidan för en äldre nationalism och statsidealism, som de försvarade mot exempelvis progressiva lärare. I polemik mot föreställningen att akademiska historiker, genom sin vetenskapliga objektivitet, skulle ha stått över samtidens politiska och kulturella frågor, visar han att

de nationella myterna hölls intakta, ”inte så mycket trots de historieforskare som anlätades av föreningarna Norden som på grund av dem” (s. 304).

Kontinuitet och förändring

Åström Elmersjö menar att tidigare historiebruksforskare alltför lite forskat om enskilda aktörer, varigenom de tenderat att missa själva mekanismerna i förändringarna. Samtidigt som han påvisar flera gripbara förändringar, särskilt om de undersökta aktörerna, kan man ändå hävda att han, vad gäller de idémässiga strukturerna, urskiljer om inte kontinuitet så ändå att förändringarna var så trögrörliga att de svårligen kan kopplas till enskilda aktörers agerande.

Författaren noterar exempelvis att föreningarna Norden inte själva styrde utvecklingen efter andra världskriget, när vindarna gick i riktning mot internationalism och framstegsoptimism. Då bleknade också etniskt ursprungstänkande och förhållande av krigiska bedrifter bort i historieskrivningen. Det skulle kunna hävdas att han då trots allt landar i mer övergripande ideologiska/kulturella nivåer som förklaringsfaktorer. Åström Elmersjö menar också att det fanns en hegemonisk isoformism: ”organisationen reproducerade helt enkelt sig själv i linje med rådande hegemoniska förhållanden, genom att utnyttja sociala nätverk och genom att sträva efter legitimitet” (s. 142). Vad man dock måste ge Åström Elmersjö rätt i, är att hans tillvägagångssätt tydliggör *inställningarna* till de existerande nationella historiemytterna och hur man agerade utifrån dessa. Därför är hans ansats, om inte annat, ett viktigt komplement till de gängse mer strukturella ideologi- och diskursanalyserna – som han själv alltså egentligen också bidrar till på ett bra sätt.

Henrik Åström Elmersjö's avhandling är en rejäl forskningsprestation, byggd på solid empirisk grund. Även om inte teori- och metodanvändningen når svindlande abstraktionshöjder, behandlar han övergripande strukturer och kommer fram till mycket intressanta resultat. Samtidigt som boken utgör ett betydelsefullt bidrag till det ännu ganska glest befolkade forskningsfältet om nordismen som rörelse och idéströmning, påvisar Åström Elmersjö nationalismens ideologiska styrka även när den utmanas.